

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра цивільного права та процесу**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**навчальної дисципліни «Сучасні доктрини цивільного процесу»
вибіркових компонент
освітньої програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

за темою – «Основні доктрини щодо становлення судової влади та правосуддя в цивільних справах в Україні»

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри цивільного права та процесу (протокол від 28.08.2023 № 8)

Розробник:

1. Професор кафедри цивільного права та процесу, докт. юрид. наук, професор
Кройтор Володимир Андрійович

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доцент Зайцев Олексій Леонідович.
2. Професор кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, канд. юрид. наук, професор Борисова Валентина Іванівна.

План лекції

1. Основні доктрини щодо вчення про форми захисту прав та законних інтересів громадян та організацій (В. В. Комаров, О. С. Ткачук, В. В. Городовенко, В. А. Кройтор та ін.).
2. Основні доктрини щодо вчення про вплив реформування приватного права на розвиток системи і форм цивільної юрисдикції.
3. Основні доктрини щодо вчення про судову форму захисту цивільних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та інтересів держави (В. В. Комаров, О. С. Ткачук, В. В. Городовенко, В. А. Кройтор та ін.).
4. Основні доктрини щодо вчення про правосуддя в цивільних справах (В. В. Комаров, О. С. Ткачук, В. В. Городовенко, В. А. Кройтор та ін.).
5. Основні доктрини щодо вчення про доступність правосуддя та правової допомоги (В. В. Комаров, О. С. Ткачук, В. В. Городовенко, В. А. Кройтор, Н.Ю.Сакара та ін.).

Рекомендована література

Основна

1. Конституція України : прийнята 26 черв. 1998 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card6#Public>
3. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закону України від 5 липня 2012 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
5. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
6. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Про прокуратуру : закон України від 14 жовтня 2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 1697-VII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
9. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України № 4002-XII від 24.02.1994. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>

10. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
11. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №32. Ст.422. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
12. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 384. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
13. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
14. Про третейські суди : Закон України № 1701-IV від 11.05.2004. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>
15. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/610deeb0-76fa-4421-8361-1d8674694e5a>
16. Кройтор В.А., Садикова Я.М. Цивільний процес : Навчальний посібник. Суми ВВП «Мрія», 2020. 384 с.
17. Цивільне процесуальне право України: підручник. Вид. 2-ге, переробл. та допов. : у 2 т. / за загальною ред. д.ю.н., професора, академіка М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 1. 330 с.
18. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.
19. Цивільне процесуальне право України (Особлива частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 240 с.
20. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики. Монографія. Харків : Право, 2020. 672 С.
21. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Василюк Н.В., Гулька Б.І., Кота О.О. Київ : «Дакор», 2021. 1028 с.
23. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2020. 810 с.
24. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2023. 860 с.

25. Господарський процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д. ю. н., професора М. М. Ясинка. К.: Алерта, 2018. 522 с.

26. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aea50429-a2e0-4fee-b84f-f0efef503c19/content>

27. Альтернативні способи вирішення спорів : навч. посіб. / М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко / За ред. Ю. Д. Притики. Харків : Право, 2019. 264 с.

28. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.] ; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с. URL: <https://namu.com.ua/ua/downloads/-pidrychnik-dlya-uristov/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B7%20%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>

29. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf

30. Галунова Л.І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2021. 20 с.

31. Господарський процес : навч. посіб. / [В.А.Кройтор, О.В.Синегубов, О.Г.Бортнік та ін.] : за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 328 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/063f522e-b942-416e-8c27-03a58f6d05aa/content>

22. Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України. Доктрина приватного права України. Т. 3. Харків: Право, 2013. 760 с.

Додаткова

1.Кройтор В.А. Основні положення досудового порядку врегулювання спору. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С.195-200.

2.Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний*

журнал. 2023. № 1. С. 113-117.

3.Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С.68-76.

4.Кройтор В.А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С.175-178.

5.Кройтор В.А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 2. С.375-379

6.Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С.192-198.

7.Кройтор В.А., Сібільов Д.М. Реалізація функції судового контролю за виконавчим провадженням. *Наукові іновачії та передові технології. Серія «Право»*. 2023. № 5 (19). С.299-305.

8.Кравцов С.О. Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди: Монографія. Х.: Право, 2014. 232 с.

9.Кройтор В.А. Проблеми розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів: пошук моделі системи вирішення спорів в Україні. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права №1, Каф. цивіл. права №2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 107-113.

10.Кройтор В.А. Проблеми запровадження обов'язкового досудового врегулювання цивільних спорів. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова* (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 41-45.

11.Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

12.Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів. *Малий і середній бізнес(право, держава, економіка)*. 2011. № 1/2. С. 122–128.

13.Проценко Д. Допустимість медіації в цивільних, господарських, адміністративних і трудових спорах. *Юридичний журнал*. 2013. № 6/7. С. 102–107.

14. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики) : монографія. Київ : Ін Юре, 2016. 536 с.

15. Ткачук, О. С. Альтернативне вирішення спорів як форма захисту цивільних прав, свобод та інтересів. *Проблеми законності. Вип. 133*. С. 20-31.

16. Шпенюв Д. Третейські суди в Україні: правова природа та перспективи розвитку. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2012. № 2. С. 23–30.

17. Штефан О. Альтернативна судова юрисдикція з розгляду цивільних справ у країнах ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 55–62.

18. European Code of Conduct for Mediators: URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA\(2016\)593789_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA(2016)593789_EN.pdf)

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Судова влада України URL: <https://court.gov.ua/>

3. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://search.ukr.net/?q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20#gsc.tab=0&gsc.q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20&gsc.page=1>

4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

5. Офіційний сайт Харківського національного університету внутрішніх справ URL: <https://univd.edu.ua/>

6. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленко URL: <https://korolenko.kharkov.com/>

Текст лекції

1. Основні доктрини щодо вчення про форми захисту прав та законних інтересів громадян та організацій

У разі порушення прав та законних інтересів осіб особливої актуальності набуває питання визначення форми захисту порушених прав та оспорюваних законних інтересів. Як вірно зазначає В. В. Комаров, питання про форми захисту цивільних прав дійсно має принципове значення, а його вирішення можливо, якщо воно буде інтерпретовано в контексті концепції правової держави¹.

Стаття 6 Конституції проголошує, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Згідно зі ст. 55 Конституції права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого ВР України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією України, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Форма захисту суб'єктивних прав розглядається процесуалістами як діяльність компетентних органів щодо захисту прав, тобто із встановлення фактичних обставин, застосування до них норм права, ухвалення рішення і здійснення контролю за його виконанням².

Судова форма, безумовно, є основною формою захисту порушених цивільних прав та інтересів. Конституційний Суд України у своєму рішенні

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. С. 6.

² Захарова О. С. Форми захисту цивільних прав. *Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ: Освіта, 2010. С. 113.

від 25.12.1997 р. № 9-зп зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Відповідно до ч. 1 ст. 16 ЦК кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Згідно зі ст. 4 ЦПК кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

Відповідно до ст. 2 ЦПК завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Право на захист цивільних прав та інтересів судом взаємопов'язане з правом на справедливий судовий розгляд. Пункт 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р. встановлює, що кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним згідно із законом. Європейський суд з прав людини виділяє чотири групи критеріїв, згідно з якими він оцінює справедливість конкретного судового розгляду: органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні. До першої належать критерії, що забезпечують ефективне користування цим правом і його реалізацію (доступ до правосуддя й виконання судових рішень). Друга включає критерії, яким повинна відповідати як судова система держави в цілому, так і кожен національний судовий орган окремо (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону). Процесуальні складники права на справедливий судовий розгляд забезпечують реальну участь особи або її представника в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду й розумні його строки. До спеціальних ЄСПЛ відносить додаткові гарантії, передбачені п.п. 2 і 3 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, що забезпечують дотримання

універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням особливостей кримінального процесу¹.

Спір, що виникає з цивільних правовідносин, у певних випадках може бути розглянуто й *третейським судом*. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про третейські суди» до третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що виникає з цивільних та господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Стаття 5 Закону України «Про третейські суди» встановлює, що юридичні та/або фізичні особи мають право передати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Спір може бути переданий на розгляд третейського суду за наявності між сторонами третейської угоди, яка відповідає вимогам Закону України «Про третейські суди». Спір може бути переданий на вирішення третейського суду до прийняття компетентним судом рішення у спорі між тими ж сторонами, з того ж предмета і з тих самих підстав. Перелік категорій справ, які не можуть бути розглянуті третейськими судами, визначений ст. 6 Закону України «Про третейські суди», зокрема, не підлягають розгляду третейськими судами справи у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів); справи у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки; справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення та інші справи.

Захист порушених цивільних прав та інтересів здійснює й *нотаріус*. Відповідно до ст. 18 ЦК нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Згідно з ч. 1 ст. 88 Закону України «Про нотаріат» нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року.

Захист порушених прав здійснюють й *органи опіки та піклування*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 СК у випадках, передбачених СК України, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування. Зокрема, органи опіки та піклування розглядають спори між батьками щодо імені дитини (ч. 3 ст. 146 СК України), щодо участі у

¹ Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. *Конституционное право: Восточноевроп. обозрение*. 2003. № 3. С. 85–97.

вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 158 СК України); щодо місця проживання малолітньої дитини (ст. 161 СК України) тощо. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду. У разі звернення з позовом до суду орган опіки та піклування припиняє розгляд поданої йому заяви (ч. 3 ст. 19 СК України).

У межах компетенції, визначеної ч. 1 ст. 6 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану, органи державної реєстрації актів цивільного стану анулюють актовий запис про шлюб за заявою заінтересованої особи, якщо шлюб був зареєстрований: 1) з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; 2) між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідним братом і сестрою; 3) з особою, яка визнана недієздатною (ч. 4 ст. 39 СК); складають актовий запис про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке не має дітей, та реєструють розірвання шлюбу (ст. 106, ч. 1 ст. 115 СК); складають актовий запис про розірвання шлюбу за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя: 1) визнаний безвісно відсутнім; 2) визнаний недієздатним, та реєструють розірвання шлюбу (ст. 107, ч. 1 ст. 115 СК).

Варто зазначити, що згідно зі ст. 19 ЦК особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. *Самозахистом* є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

З метою запровадження в Україні ефективних позасудових способів урегулювання спорів постановою ВР України від 03.11.2016 р. прийнято за основу проект Закону України про медіацію¹, в якому зазначається, що *медіація* – альтернативний (позасудовий) метод вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторони спору намагаються в рамках структурованого процесу за участі медіатора досягти згоди для вирішення їх спору. Медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах (спорах), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також в кримінальних провадженнях та справах щодо адміністративних правопорушень. Медіація може бути проведена у разі виникнення конфлікту

¹ Про прийняття за основу проект Закону України про медіацію: постанова Верховної Ради України від 03.11.2016р. № 1725-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 48. Ст. 828.

(спору) як до звернення до суду (третейського суду), так і під час або після судового чи третейського провадження, у тому числі під час виконавчого провадження. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах у п. 4 встановлює, що терміном «медіація» (лат. – *mediare* – бути посередником) називаються переговори між сторонами, що сперечаються, за участі та під керівництвом нейтральної третьої особи – медіатора (посередника), що не має права виносити обов'язкове для сторін рішення. Цьому терміну тотожні поняття «посередництво», «примирливі процедури», «узгоджувальні процедури». Пункт а) ст. 3 Директиви №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах встановлює, що «посередництво» – це організований процес, як би він не називався, у якому дві або більше сторони намагаються добровільно досягти вирішення своєї суперечки за допомогою посередника. Цей процес може бути розпочатий сторонами, запропонований або призначений судом або передбачений правом держави-члена. Зазначене поняття охоплює посередництво, яке здійснюється суддею, що не відповідальний ні за який судовий розгляд стосовно обговорюваної суперечки. Проте це поняття не включає дії, зроблені судом або суддею для вирішення суперечки протягом судового розгляду, що належить до суперечки.

2. Основні доктрини щодо вчення про вплив реформування приватного права на розвиток системи і форм цивільної юрисдикції

З римського права всім відома сентенція Ульпіана: «Публічним правом є те, що стосується становища римської держави, приватне – стосується користі окремих осіб». Безумовно, за кілька тисячоліть приватне право пройшло тривалий шлях свого розвитку, проте сутнісна характеристика приватних відносин залишається незмінною.

Реформування приватного права в незалежній Україні істотно впливає й на розвиток цивільної юрисдикції. Слушно зауважує Р. А. Майданик, що концепція приватного права в Україні знайшла нормативне закріплення у змісті норм ЦК України, покликаною забезпечити нормальне функціонування і розвиток саме громадянського суспільства, тобто самостійної, незалежної від держави системи відносин між юридично вільними і рівноправними партнерами в усіх сферах життя людини, включаючи, звичайно, і

підприємництво¹.

Прийняття в Україні двох кодифікованих актів – ЦК та ГК, й одночасне набрання ними чинності вплинуло в подальшому на формування юрисдикції судів. Прийнятий 18.03.2004 р. ЦПК України, який набрав чинності з 01.01.2005 р., містить главу 2 «Цивільна юрисдикція» на відміну від ЦПК УРСР від 18.07.1963 р., який застосовував термін «підвідомчість цивільних справ судам» (глава 3 ЦПК УРСР).

Стаття 124 Конституції України проголошує, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. *Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи.*

ЦПК України (ст. ст 19-32) не містить легального визначення поняття «цивільна юрисдикція», у ст. 23 визначає компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ. Поняття цивільної юрисдикції надано у Постанові Пленуму ВССУ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ»: *цивільна юрисдикція* – це визначена законом сукупність повноважень судів щодо розгляду цивільних справ, віднесених до їх компетенції. *Підсудність* визначає коло цивільних справ у спорах, вирішення яких належить до повноважень конкретного суду першої інстанції (ст.ст. 26–32 ЦПК).

Відповідно до ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

Пункт 3 постанови Пленуму ВССУ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» звертає увагу на те, *критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність у них спору про право цивільне (справи за позовами, що виникають із будь-яких правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства), по-друге, суб'єктний склад такого спору (однією зі сторін у спорі є, як правило, фізична особа).* Оскільки згідно зі ст. 16 ЦПК не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено

¹ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Харків: Право, 2013. С. 169.

законом, суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які належать до цивільної юрисдикції, і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд проводиться за правилами іншого виду судочинства. Разом із тим суд також має врахувати, що в порядку цивільного судочинства підлягають розгляду справи у разі, якщо однією зі сторін є фізична особа, а вимоги взаємопов'язані між собою і окремий їх розгляд неможливий¹.

Одним із складних питань у правозастосовній діяльності є питання *розмежування справ, які підлягають розгляду у порядку цивільного судочинства, та справ, які підлягають розгляду у порядку господарського судочинства*. ГПК встановлює, що підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у т. ч. іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою *підвідомчістю господарських справ* за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених ГПК України заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, фізичні особи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності. Угода про відмову від права на звернення до господарського суду є недійсною.

Зокрема, *у порядку цивільного судочинства* підлягають розгляду справи, пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням інших суб'єктів господарювання, які не є господарськими товариствами (кооперативи, приватні, колективні підприємства тощо), якщо стороною у спорі є фізична особа; спір між спадкоємцем учасника господарського товариства та товариством щодо розміру належної йому до передачі у грошовій формі частки у майні товариства, яка належала спадкодавцю; спір між сторонами з приводу виконання цивільно-правового договору (зокрема, виконання договору купівлі-продажу частки статутного фонду господарського товариства), оскільки він виник не з корпоративних відносин. Спори між господарським товариством і його учасником (акціонером, засновником), які є трудовими, підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства (п. 13 Постанови Пленуму ВССУ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ»).

¹ Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 3
URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13/print1507373371552208>.

Спір фізичної особи, яка має статус суб'єкта підприємницької діяльності, у цивільно-правових, житлових чи інших правовідносинах, що не має ознак господарського та не пов'язаний з господарською діяльністю, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Наприклад, вирішуючи належність спору про визнання договору купівлі-продажу нерухомого майна недійсним до цивільної чи господарської юрисдикції, у разі виникнення такого спору між господарським товариством і фізичною особою, яка є приватним підприємцем, суду належить з урахуванням змісту договору та інших правовстановлюючих документів з'ясувати, з використанням якого правового статусу при укладенні такого договору діяла фізична особа: як фізична особа чи як фізична особа–підприємець, а також врахувати, які саме правовідносини між сторонами виникли (п. 14 Постанови Пленуму ВССУ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ»).

З метою реалізації конституційних прав кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, захисту виборчих прав, права на доступ до публічної служби тощо в Україні в системі судів загальної юрисдикції утворено адміністративні суди. КАС передбачає, що *юрисдикція адміністративних судів* поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку з здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій, а також у зв'язку з публічним формуванням суб'єкта владних повноважень шляхом виборів або референдуму.

Законодавство не містить визначення терміна «публічно-правовий спір». *Для розгляду спору адміністративним судом необхідно встановити його публічно-правовий зміст (характер).* Для з'ясування характеру спору суди повинні враховувати, що протилежним за змістом є приватноправовий спір. Це означає, що в основі розмежування спорів лежить поділ права на публічне та приватне. Вирішуючи питання про віднесення норми до публічного права, а спору до публічно-правового, суди повинні враховувати загальнотеоретичні та законодавчі критерії. Зокрема, за змістом КАС у публічно-правовому спорі, як правило, хоча б однією стороною є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень (п.п. 2, 3 Постанови Пленуму ВАСУ «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів»).

3. Основні доктрини щодо вчення про судову форму захисту цивільних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та інтересів держави

Проголошення незалежності України поставило перед державою ряд завдань щодо оновлення багатьох сфер суспільного життя, побудови правової держави. Одним із завдань було становлення самостійної та незалежної судової влади. Конкретним кроком на цьому шляху стало затвердження 28.04.1992 р. ВР України Концепції судово-правової реформи в Україні, в якій, окрім інших, розділ III – формування судової влади. При цьому під судовою владою розумілась система незалежних судів, які в порядку, визначеному законом, здійснюють правосуддя¹. Саме з цього часу було започатковано реформування судової системи незалежної України.

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, яка була схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006, зазначається, що її метою є забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд.

Система судів загальної юрисдикції повинна будуватися на принципах: *спеціалізації* – суди мають бути організовані з урахуванням особливостей предмета судових справ за відповідною юрисдикцією та зумовленого цими особливостями виду судочинства; *територіальності* – суди мають бути утворені так, щоб їх юрисдикція охоплювала певну територію держави, виходячи з потреби наближення судочинства до людини; *інстанційності* – суди мають бути організовані так, щоб забезпечити право на перегляд судового рішення у суді вищого рівня.

Важливим кроком на шляху становлення судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд, стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя).

Стаття 125 Конституції України проголошує, що *судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. Суд утворюється, реорганізовується і ліквідовується законом, проект*

¹ Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: монографія. Київ: Фенікс, 2007. С. 34–35.

якого вносить до ВР України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя. *ВС України є найвищим судом у системі судоустрою України.* Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суди України утворюють єдину систему. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Найвищим судом у системі судоустрою є ВС. *Систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) ВС України.* Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Єдність системи судоустрою забезпечується:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності судів;
- 2) єдиним статусом суддів;
- 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- 4) єдністю судової практики;
- 5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- 6) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- 7) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- 8) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

ВС України є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

ВС України: 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики; 3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою; 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням ВР України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я; 5) звертається до Конституційного Суду

України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України; 6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом; 7) здійснює інші повноваження, визначені законом (ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

До складу ВС України входять судді у кількості не більше двохсот. У складі ВС України діють: 1) *Велика Палата Верховного Суду*; 2) *Касаційний адміністративний суд*; 3) *Касаційний господарський суд*; 4) *Касаційний кримінальний суд*; 5) *Касаційний цивільний суд* (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»).

Пункт 7 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що з дня початку роботи ВС України у складі, визначеному Законом України «Про судоустрій і статус суддів», ВС України, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, ВАСУ припиняють свою діяльність та ліквідуються у встановленому законом порядку.

Згідно Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. *Вищими спеціалізованими судами є*: 1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності; 2) Вищий антикорупційний суд.

Вищий спеціалізований суд: 1) здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом; 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики ВС; 3) здійснює інші повноваження, визначені законом (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»).

Вищий суд з питань інтелектуальної власності утворюється та проведення конкурсу на посади суддів у цьому суді має бути оголошено протягом дванадцяти місяців з дня набрання чинності Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (п. 15 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Вищий антикорупційний суд утворюється та проведення конкурсу на посади суддів у цьому суді має бути оголошено протягом дванадцяти місяців з дня набрання чинності законом, який визначає спеціальні вимоги до суддів цього суду (п. 16 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

4. Основні доктрини щодо вчення про правосуддя в цивільних справах

Визначаючи поняття правосуддя в цивільних справах, варто зауважити, що поняття «судова влада», «правосуддя», «судочинство» дуже близькі, але не тотожні. У доктрині права немає єдності поглядів на зміст поняття правосуддя. Правосуддя є функцією судової влади, під якою розуміють діяльність органів судової влади по розгляду правових конфліктів¹.

Як зазначають В. Я. Тацій та Ю. М. Грошевий, правосуддя є правовим поняттям, що характеризується певними ознаками: це вид державної діяльності, в якій реалізується судова влада; це особливий процесуальний порядок, чітко регламентований законом, що встановлює процедуру діяльності суду щодо розгляду та вирішення конкретних справ; рішення, які має приймати тільки суд².

В. Є. Скомороха, аналізуючи співвідношення правосуддя і судової влади, зазначає, що термін «правосуддя» означає більш вузьке, порівняно з «судовою владою» поняття. Це – діяльність судів шляхом розгляду і вирішення судових справ у судових засіданнях за участю сторін у відповідній процесуальній формі³.

На думку В. В. Комарова, *поняття правосуддя має інтерпретуватися в єдності з судовою владою*. Формула «правосуддя здійснюється тільки судом» є точною, проте сама по собі вона не розкриває змісту і сфери правосуддя взагалі та щодо цивільних справ зокрема... Якщо винятковість судової влади – це, так би мовити, генетична ознака правосуддя і стверджує відокремлення судової влади від законодавчої і виконавчої, то повнота судової влади є функціональною ознакою правосуддя, визначає сферу правосуддя, тобто сферу реалізації судової влади. Характеристика правосуддя як форми реалізації судової влади з її винятковістю і повнотою потребує визначення не тільки генетичної, функціональної, але й предметної ознаки судової влади, тобто змісту судової влади і правосуддя як діяльності, спрямованої на певний соціальний об'єкт. Зміст судової влади, на відміну від законодавчої і виконавчої, полягає у визначенні виду і обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права. Ці права і обов'язки встановлюються на основі застосування судом норм права і з урахуванням відповідних фактичних обставин. Реалізація судової влади завжди пов'язана з розглядом конкретної

¹ Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. С. 12

² Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Укр. центр правн. студій, 1999. С. 288–289.

³ Скомороха В. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 64.

юридичної справи, із забезпеченням прав людини¹.

О. С. Ткачук зазначає, що вся діяльність суду (судді), пов'язана з вирішенням спору про цивільні права та обов'язки, яка вчинюється при розгляді справи в суді першої, апеляційної та касаційної інстанції, має визначатися правосуддям².

В юридичній літературі виокремлюють такі **основні ознаки правосуддя**:

- 1) здійснення його тільки спеціально створеним органом – судом;
- 2) здійснення його шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних і кримінальних справ;
- 3) здійснення його тільки у передбаченому законом порядку (процесуальна форма);
- 4) можливість застосування заходів державного примусу;
- 5) наявність спеціальних цілей³.

Правосуддя є змістом, а судочинство – формою виразу цього змісту. Судочинство – це передбачений законодавством порядок розгляду справ, це форма виразу правосуддя, в той же час правосуддя – це діяльність суду по вирішенню конкретної справи з метою забезпечення реалізації заінтересованою особою права на судовий захист⁴.

В. Є. Скомороха під судочинством розуміє діяльність судів щодо розгляду справ, віднесених до їх компетенції, а також дії інших суб'єктів, які реалізують свої права та обов'язки, вступаючи в процесуальні відносини з судом. Отже, судочинство є поняттям більш широким, ніж правосуддя, яке уповноважений здійснювати лише суд⁵.

Поняття судової влади потрібно визначати у двох аспектах: по-перше, воно засвідчує наявність структури органів, котрі здійснюють цю владу; по-друге, відбиває природу їх компетенції і функцій⁶.

Окрім етимологічної відмінності «правосуддя» і «судочинства», можна розмежовувати їх за суттю. А саме правосуддя є змістом судочинства, а

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. С. 9–12.

² Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Право, 2016. С. 37.

³ Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Право, 2016. С. 18; Цивільне процесуальне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. С. 9.

⁴ Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: монографія. Київ: Фенікс, 2007. С. 39

⁵ Скомороха В. Є. Окремі питання діяльності конституційної юрисдикції в Україні. *Право України*. 1999. № 12. С. 6.

⁶ Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: монографія. Київ: Фенікс, 2007. С. 40.

судочинство – формою реалізації судової процедури. Отже, сучасне законодавство виокремлює декілька форм судової процедури (вони визначені процесуальним законодавством: адміністративна, кримінальна, цивільна, господарська), але змістом кожної з них є правосуддя – надання судом оцінки фактам правової дійсності¹. Таким чином, правосуддя в цивільних справах є змістом цивільного судочинства.

5. Основні доктрини щодо вчення про доступність правосуддя та правової допомоги

Стаття 59 Конституції проголошує, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Отже, у чинній редакції Конституції наголошується на *праві кожного на «професійну правничу допомогу»*, у той час як до внесення змін до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) у ст. 59 Конституції було закріплене *право кожного на «правову допомогу»*.

З цього приводу у п. 1 рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 зазначалось, що положення ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує².

Згідно зі ст. 15 ЦПК особа, яка бере участь у справі, має *право на правову допомогу*, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права в порядку, встановленому законом. *Безоплатна правова допомога* надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» *адвокатура України* – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової

¹ Городовенко В. В. Принципи судової влади: монографія. Харків: Право, 2012. С. 10.

² Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09/paran54#n54>.

допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Закон України «Про безоплатну правову допомогу» містить легальне визначення правової допомоги, безоплатної правової допомоги, правових послуг:

– *правова допомога* – надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення (п. 3 ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»);

– *безоплатна правова допомога* – правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (п. 1 ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»);

– *правові послуги* – надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації (п. 4 ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Безоплатна первинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 1 ст. 7 Закону «Про безоплатну правову допомогу»).

Безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на

безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру (ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Закон «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що *доступність правосуддя* для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України. Принцип доступності суду має свої концептуальні витoki з концепції основних прав і свобод людини, походить з права на справедливий судовий розгляд і генетично пов'язаний із моделлю судочинства.

Уперше поняття «*право на доступ до суду*» пролунало в рішенні ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства». У своєму рішенні ЄСПЛ указав: якби п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р. розумівся як такий, що стосується виключно провадження у справі, що вже розпочата в суді, Договірна держава могла б, не порушуючи цього припису, позбутися судової системи чи обмежити судову юрисдикцію щодо певних видів провадження й доручити цю справу іншим органам, які залежать від уряду. Характеристики справедливості, публічності й оперативності судового провадження були б марними за його відсутності. У рішенні у справі «Добертен проти Франції» ЄСПЛ зазначив, що держави мають організовувати свою судову систему в такий спосіб, щоб їхні суди були спроможні задовольнити кожну вимогу ст. 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р.¹

Досить ґрунтовно принцип доступності правосуддя у вітчизняній науці було досліджено в роботах О. М. Овчаренко «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації»² та Н. Ю. Сакари «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах»³.

Зокрема, О. М. Овчаренко доступність правосуддя трактує як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає вимогам, закріпленим у міжнародно-

¹ Рішення Європейського суду з прав людини від 25.02.1993 р. у справі «Добертен проти Франції». *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993–2002 рр.)*: Праці Львів. лаборат. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України: Серія II: Коментарі прав і зак-ва. Вип. 3. Харків: Консум, 2003. С. 154–156.

² Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків: Право, 2008. 304 с.

³ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків: Право, 2010. 256 с.

правових актах¹.

Хоча принцип доступності суду й виокремлено як організаційну засаду судової влади, він не повинен втрачати ознак саме принципу, тобто бути досить абстрактною ідеєю і створювати передумови для розвитку специфічних інститутів, у даному випадку організації судової влади. Вважаємо, що цим умовам відповідатимуть дві основні засади: а) відповідна організаційна структура органів судової влади; б) відсутність формальних перешкод для звернення за захистом прав до суду². У вітчизняній процесуальній літературі доступність правосуддя традиційно пов'язується із територіальною близькістю суду для сторін. З цією тезою важко не погодитися, беручи до уваги, що є дві сторони процесу, і що суд є рівновіддаленим для обох сторін. Однак відповідно до чинного законодавства України рівновіддаленість суду для сторін має місце лише в тому випадку, якщо обидві сторони знаходяться на території, яка охоплюється юрисдикцією одного суду. В інших випадках, за загальним правилом територіальної підсудності, суд є наближеним до місця знаходження відповідача, тобто тієї сторони у спорі, яка презюмується неправою (ст. 109 ЦПК)³.

Останні соціологічні дослідження свідчать, що для громадян основним елементом доступності правосуддя є фінансовий. На вирішення проблеми фінансової доступності судової влади значною мірою спрямований Закон України «Про судовий збір».

Закон України «Про судовий збір» встановлює випадки, коли судовий збір не справляється, зокрема, Судовий збір не справляється за подання: заяви про перегляд ВС України судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; заяви про скасування судового наказу; заяви про зміну чи встановлення способу, порядку і строку виконання судового рішення; заяви про поворот виконання судового рішення; заяви про винесення додаткового судового рішення; заяви про розірвання шлюбу з особою, визнаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою; заяви про встановлення факту каліцтва, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням тощо.

Отже, доступність правосуддя (передусім через засаду її територіальної доступності) є однією з основних організаційних засад оформлення судової

¹ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків: Право, 2008. С. 9–10.

² Городовенко В. В. Принципи судової влади: монографія. Харків: Право, 2012. С. 207.

³ Там само. С. 208–209.

Влади.